

שלמה קניאל

יראת אלוהים, מצפון ואשמה

"ואיכה אעבוד יוצרי בעודי אסיר יצרי ועבד תאוותי"
(ר' יהודה הלוי, מתוך הבקשה, "ה' נגדך כל תאוותי", שחרית ליום כיפור)

המצפון והאשמה עצמית: הסבר מושגים

המצפון (מלשון מצפן והצפון האישי) הוא הקול הפנימי המנחה את האדם מה טוב ומה רע, מה נכון לעשות ומה נכון להימנע ממנו, והוא מכיל את עולם הערכים והמוסר האישי. אשמה עצמית (Guilt) בניגוד להאשמה של אחרים (Blaming) "מיוצרת" על ידי המצפון המשמש כקטגור, כסגור, כשופט וכתליין של העצמי. "ייסורי מצפון", "נקיפות מצפון" או "מוסר כליות" הם מושגים המדגישים את הצער ואת הכאב שאדם מרגיש לאחר שעשה מעשה רע (המצפון הוא החלק הסובל, כששאר חלקי הגוף נהנים). עם זאת, המצפון יכול להוביל לרגשות של סיפוק ושביעות רצון עצמית כאשר מצייתים לו.

אשמה נוצרת מהמצפון (עין פנימית) ובושה נוצרת מהעין החיצונית

כדי להסביר היטב את המושג "אשמה" צריך להבחין בינה ובין בושה. ההבחנה המהותית בעיניי היא המדגישה שאשמה נוצרת מהעין הפנימית (המצפון) והבושה נוצרת מהעין החיצונית, כלומר מהחברה הסובבת את האדם. פגיעה בערך העצמי גורמת לבושה והיא מתבטאת בעלבון, ובמקרים רבים בפגיעה מילולית הקשה מפגיעה פיזית. עלבון מכונה במקורות "הלבנת פנים", כי בדרך כלל ההשפלה מלווה בחיורון פנים. אין פה המקום להרחיב בחשיבות מניעת עלבונות ומתן כבוד לזולת. אשמה ללא בושה מתרחשת כאשר אדם מבצע "חטא" שרק הוא יודע עליו. בושה ללא אשמה מתרחשת כאשר מעליבים אדם על לא עוול בכפו. אשמה היא הקול הפנימי האומר לנו כי לא פעלנו נכון לפי הקוד המוסרי שלנו, ואילו הבושה מהעצמי היא איזה שהוא כישלון לנהוג לפי מה שהיינו רוצים להיות או מה שהחברה הייתה מצפה מאתנו. מצפון המייצר אשמה הוא מושג מורכב המשתרע על קשת רחבה של מאפיינים. אפיון אחד למורכבות הוא שהמושג מצפון מכיל תת-תחומים רבים, כמו רגשות, מחשבות והתנהגויות. אפיון שני למורכבות הוא שיחד עם מצפון ואשמה מופיעים רגשות אחרים, כמו בושה, כעס, חרדה, נקמה, סליחה ועוד.

אפיון שלישי הוא שמצפון ואשמה יחד עם כל יתר הרגשות יש בהם דרגות עצמה שונות והם אינם בבחינת "הכול או לא כלום" (דיכוטומי). אפיון רביעי הוא שמצפון המייצר אשמה יכול להיות במצב ובזמן מיוחד (אשמה מצבית) או אשמה המקיפה את כל האישיות (אשמה כתכונה). אפיון חמישי למורכבות הוא שמצפון ואשמה הם דינמיים, כלומר משתנים ומתחלפים לאורך זמן ומצבים שונים.

המצפון מייצר גם אחריות המובילה לאשמה

אחריות נובעת מהמילה "אחר" ומהיענות לו, ומתייחסת לעמידה של האדם מאחורי מעשיו תוך נשיאה בנטל תוצאותיהם (יש גם כמובן אחריות לתוצאות חיוביות). האחריות תלויה ברמה התפתחותית, שכלית ורגשית של האדם. לכן לילד עד גיל תשע אין אחריות פלילית, כי התודעה שלו אינה מספיק מפותחת. מגיל 18 יש לו אחריות מלאה בתנאי שאינו חולה נפש או שהוריו מונו כאפוטרופוסים עליו מכל סיבה שהיא. ההורים אינם אחראים למעשים של ילדם אם עבר את גיל 18, ואסור להם מבחינה משפטית להגביל את צעדיו. כלומר, גיל 18 הוא מעין אירוע מכונן וקו גבול ברור בין אחריות מלאה של האדם ובין אחריות חלקית ששותפים לה גם ההורים.

יש להבחין בין אחריות המוטלת על אדם מתוקף תפקידו (הורה אחראי על ילדיו מתוקף תפקידו כהורה) לבין אחריות מכוח מעשיו (השארתי בור פתוח וגרמתי נזק, ולכן אני אשם ואחראי על הנזקים). כן גם אחריות נבחרת שאדם נוטל מכוח בחירתו ומצפונו, כמו: "שמעתי שתינוק נלכד בבית בוער ורצתי לחלצו; עצרתי את המכוננית והגשתי עזרה לפצועי תאונה שלא הייתי מעורב בה". האחריות והאשמה מוטלות על האדם או שהוא נוטל אותן על בסיס ההנחה שהייתה לו בחירה או שליטה על מעשיו. אם הוא היה אנוס, האחריות שלו פחותה בהרבה, אם בכלל.

בובר (2012) טען כי בכולנו טבועה אשמה "ישותית" שאינה קשורה לחטא קדום או למעבר על חוק חברתי כזה או אחר, אלא קשורה לכך שיחסינו לאחר הם במונחים של אני-לז ולא במונחים של יחסי אני-אתה. בעקבות האשמה אדם צריך לקחת אחריות ולפתח דו-שיח עם הנפגע שיש בו וידוי וכפרה. לוינס (2004) העמיד את כל תורת המוסר שלו על מושג האחריות כלפי האחר, וטען כי היא קודמת לגיבוש הזהות והאחריות העצמית. לדעתו, אין משמעות לחופש בלא האחריות שיש לנו כלפי הזולת, משום שהאחריות היא ייעוד שרק מתוכו

נובע החופש. איננו בוחרים באחר ובקבוצה, אלא האחר מכתוב לנו אחריות מכוח העובדה שהוא נמצא לידנו. היותנו בני אדם מוסריים כופה עלינו דאגה לאחר גם אם לא בחרנו בה והיא אינה תלויה בהדדיות ביחסים. לפי לוינס ככל שהאדם צדיק, כך אחריותו ואשמתו יכולות להיות גבוהות יותר. זאת, כיוון שלוינס מרחיב את האחריות ואת האשמה כלפי כל זולת אוניברסלי הנמצא במעגל החברתי/פסיכולוגי הרחוק ביותר (כולל פליטי עירק וסוריה המתדפקים על שערי אירופה). כך יצר לוינס הרחבה אין-סופית של האחריות, שכיוון שאין היא בת השגה, היא יוצרת אשמה אין-סופית (בדומה לאידיאלים דתיים לא מושגים), כאילו עצם קיומו של האדם הופך אותו לאשם כלפי זולתו. זאת ללא קשר לתכנים הספציפיים של אשמתו בין אם הם הומניים חילוניים או יראת אלוהים בהיבט היהודי דתי.

המצפון אמור להבחין בין אחריות ללא אשמה לאחריות עם אשמה. פעמים שיש אחריות לתקן את הקלקולים אף שאין אשמה, כמו לתת עזרה לנפגעי תאונת דרכים אף על פי שלא היינו מעורבים כלל בתאונה. דוגמה טובה להפרדה בין אחריות לאשמה נמצאת בנושא עגלה ערופה (דברים כא, א-ט). אף על פי שלוקנים אין אשמה בקשר למקרה הרצח, הם לוקחים את האחריות על עצמם במונח כזה שאילו היו נותנים לנרצח אוכל לפני שיצא מהעיר או היו מלווים אותו, ייתכן שהיה מקבל יותר כוחות ומתמודד בהצלחה מול רוצחו. אף שברור כי אין הם אשמים, בעצם העובדה שהרצח התרחש בתחום השיפוט שלהם, יש להם אחריות על המעשה. כמו שאומרת המשנה במסכת סוטה, על זקני העיר היה לוודא שהחיים בעיר הם בטוחים ומוגנים, וכאשר אדם נמצא מת בסביבה שלהם יש להם אחריות עקיפה.

גישות להבנת המצפון

המצפון כ"אני עליון"

אי אפשר לעסוק בנושא המצפון בלי להתחיל עם פרויד. נראה כי ניתן להבין את הרעיונות המרכזיים הקשורים למאמר זה מבלי לפרוש את כל משנתו הארוכה והמורכבת (מיצ'ל, 2006). לפי פרויד יש לאדם שלוש רמות מודעות (הכרה, סף הכרה ותת-הכרה), ובתוכן פועלים שלושה כוחות:

- סתמי – איד (id): מכיל את היצרים הטבעיים והדחפים לסיפוק צרכים ללא היגיון ומחשבה, ללא התחשבות אם הדבר הנחשק הוא אפשרי, מציאותי או מוסרי (יצר הרע);

- אני עליון – מצפון (super-ego): החלק המאגד את המוסר ואת צורכי החברה, ערכים ותפיסות מוסריות שנלמדו לאורך החיים (יצר טוב);
- אני – אגו (ego): מכיל בתוכו את היכולת התפקודית המודעת והיום-יומית, בורר ומווסת בקונפליקטים התמידיים בין הסתמי הרוצה לעשות מה שמתחשק לו, והאני העליון הרוצה לעשות מה שנכון וצודק (הקונפליקט בין "אני רוצה" מול "אני צריך").

אצל הבן, זרעי המצפון ניטעים בשלב הפאלי (גיל 4–6) בעת שנוצר תסביך אדיפוס (על בסיס המחזה אדיפוס המלך, שנכתב על ידי סופוקלס). הכוונה לאהבה של הבן את אמו וקנאה באביו שנתפס על ידו כמתחרה. הילד שונא את אביו ויחד עם זאת מעריץ אותו, כיוון שהאב נתפס בתודעתו כמפרנס וכמגן. הילד המשתוקק לאמו ומקנא באביו חושש לאבדן איבר המין שלו (חרדת הסירוס). בגלל פחד הסירוס הילד מדחיק את תשוקתו לאמו ומזדהה עם אביו, בבחינת "אם אינך יכול להילחם בו הצטרף אליו". באמצעות הזדהות עם האב פוחתת החרדה של הילד מפני נקמת האב. הזדהות עם האב מתבטאת בהתפתחות "אני עליון" ובהפנמת הערכים המוסריים והנורמות החברתיות של האב, ובאמצעותם – הפנמת ערכים ונורמות של התרבות בכלל. כך גם מתנסה הבת בתסביך אלקטרה המביא אותה לאני עליון נשי.

אדם אשר האני העליון שלו חלש מדי, עשוי לנהל אורח חיים בלתי מוסרי או להשקיע את עצמו רק בהשגת סיפוק והנאה. אדם אשר האני עליון נוקשה מדי, עשוי להפוך לאדם עם רגשות אשמה כבדים ומיותרים. המצע קצר מלצרף לנושא גם את אריקסון, ומומלץ לקורא לפנות לתיאוריית ההתפתחות שלו (אריקסון, 1987) כדי להבין את השילוב המוצלח בין גישתו של פרויד, השמה דגש על היחיד, ובין התוספות של אריקסון, המרחיב אותה לכיוון החברתי.

המצפון כשיפוט מוסרי שכלתני

פילוסופים רבים (מסוקרטס ועד קאנט) הניחו שתבונת האדם יכולה לתפוס את האמת, ולכן האדם יכריע הכרעה מוסרית אם הוא יכוון את כוונותיו ואת רצונותיו לפי שכלו ולא לפי צרכיו ויצריו. כלומר שכלו של האדם מאפשר לו להבחין בין טוב ובין רע (מוסר אוטונומי), ובעזרת שכלו האדם המצוי יכול להתגבר על יצריו ולהגיע לטוב ללא עזרה מבחוץ (מוסר הטרונומי). אי הידיעה והבורות הם שורש הרע המוסרי. התבונה היא מהות האדם ומונעת דעות

קדומות. יש דפוס תבוני החבוי באנושות וצפוי להובילה למוסר אנושי אוניברסלי.

פיאז'ה (Piaget, 1983) החל את הטיפול הרציני במוסר, וגם זאת עם רקע של ביולוג ימי. על כתפיו פיתח קוהלברג (Kohlberg, 1980; Turiel, 2002) את גישתו וקבע כי ככל שהחשיבה גבוהה – הרמה המוסרית גבוהה. קוהלברג התבסס על דילמות מוסריות, כמו זו של היינו המתלבט אם לפרוץ לבית מרקחת ולגנוב תרופה שתציל את חייה של אשתו. העיקרון בכל דילמה הוא ההנמקה לפתרון הנתמכת בחשיבה מוסרית ולא הפתרון עצמו. קוהלברג הבחין בשש רמות חשיבה מוסרית. הרמה הראשונה היא שיפוט אגואיסטי המתחשב ברווחים של העצמי, וכך עולים ברמות עם העלייה ביכולת לראות את הבעיה מזוויות אחרות, ומובילה את האדם להנמקות ולשיפוט גבוהים ונכונים יותר. קוהלברג התיימר להציב הנמקות אוניברסליות לפי שלבי ההתפתחות השכלית. אולם הסתבר כי כאשר יוצקים את התכנים לתרבות או לדת מסוימת מתעוותים השלבים. כן נמצא כי יש הטיה כנגד נשים (גיליגן, 1995). ייתכן שהסיבה המרכזית לכך היא שקוהלברג וממשיכיו השתמשו בדילמות לא מעשיות וקשה להכלילן למציאות.

כדוגמה לכך היא דילמה מוסרית לא מציאותית: אתם עומדים לצד מסילה ורואים קרונית דוהרת לעברכם. הבלמים שלה מקולקלים. חמישה אנשים קשורים למסילה והם ייהרגו אלא אם תעשו משהו. אתם עומדים ליד מנוף. אם תמשכו בו, הקרונית תוסט למסילה משנית. הבעיה היא שלמסילה המשנית קשור אדם אחד, ואם תמשכו במנוף הוא ייהרג. האם עליכם למשוך?

מתברר כי מצפון המתבסס על השכל ועל התבונה אינו דבר מוחלט ומוסכם על כולם וגם הוא חוטא ביחסיות, בזמניות ובחוסר יציבות. בעשורים האחרונים הסתבר עד כמה הרציונליות היא מוגבלת בעיקר באמצעות מחקריהם של כהנמן וטברסקי (2005). השכל משמש לעתים גם את העריצים, ובשם התבונה והשכל מדכאים מיעוטים ומחזקים גישות גזעניות (עיינו ערך "נאציזם"). נוסף על כך, תרבות הצריכה והרייטינג בעולם מתוקשב שנבנתה על שכל ועל מדע משמשת למטרות לא מוסריות ובעיקר להורדת האדם לרמה של צרכן כפייתי הנוהה אחר הנאות מקומיות. חופש הבחירה נשלל מהאדם על ידי עצמתם של אמצעי התקשורת היכולים בקלות ליצור שטיפת מוח ציבורית ולשלול מהאדם את חירות המחשבה באמצעות חכמת האספסוף תוך השתקת חכמת ההמון.

המצפון, שליטה ומשמעת עצמית

במושגים של למידה המצפון הוא צירוף הכוחות של האדם לשליטה ולמשמעת עצמית (כוח הרצון), והוא נלמד כמו כל דבר. המושג "שליטה" חופף במידה רבה מושגים קרובים, כמו תפקודים ניהוליים, ויסות התנהגותי ורגשי, העצמה, עצמאות, מנהיגות עצמית ועוד. שליטה עצמית פועלת כמרכיב מרכזי בזיכרון העבודה (Baddeley, 2012), כלומר זיכרון פעיל המהווה מעין חלל עבודה המכיל את כל המידע שעושים בו שימוש פעיל במצב ערות. התפקיד המרכזי של זיכרון העבודה הוא "המנהל", המהווה את מרכז הבקרה של זיכרון העבודה (דומה למושג "אגו" של פרויד). חשוב לדעת כי שליטה עצמית (הפעלת המצפון) צורכת מאמץ מנטלי רב, ואם מתאמצים מאוד לשלוט בתחום אחד קשה לשלוט גם בתחום אחר עקב עומס יתר (Paas, Renkl & Sweller, 2004). אנשים פגועים וכועסים נוטים לתלות את האשמה ואת האחריות באחרים ולא בעצמם, גם אם בדרך כלל הם נוטים לקחת אשמה ואחריות על עצמם. הסיבה העיקרית לכך היא שהרגשות המציפים את האדם מקשים עליו להפעיל את ההתבוננות הפנימית (רפלקציה) וכביכול הם "סותמים" את "צינורות" ההיגיון והשכל שעליהם אחראי המנהל בזיכרון העבודה.

לפי גישת הלמידה, תהליך התפתחות המצפון זהה לכל תהליכי הלמידה שהאדם עובר (Bandura, 1999). הכוונה ללמידות הבסיסיות כמו ללמידה קלאסית (פבלוב), למידה פעילה (סקינר), חיקוי, למידה על ידי צפייה (מודלינג), באחרים משמעותיים ללומד, אשר מקבלים חיזוקים על התנהגותם. נוסף על כך יש למידות גבוהות באמצעות חשיבה והיסקים הנשענים על התפתחות הניסיון והידע שהאדם צובר.

המצפון כזהות מוסרית

אפשר להבין את מבנה המצפון על בסיס תחום הזהות האישית ובתוכה זהות מוסרית. קיימת הבחנה בין "זיהוי" ל"זהות". הזיהוי הוא שטחי ותפקידו לאפשר לאחרים לזהות אותנו, כמו לבוש, זקן, כיפה ועוד. לעומת הזיהוי, הזהות היא ההגדרה של האדם את עצמו, והיא התשובה לשאלה "מי אני?". זהותו של האדם ניתנת להשוואה לעץ שבו יש גזע זהות המכיל את רצף הזיכרונות, ערך העצמי, תכונות וערכים מרכזיים, תחושה סובייקטיבית של המשכיות והתאמה בחוויות ובזיכרונות של האדם, תפיסת עולם והייעוד של האדם. נוסף על גזע

הזהות יש תתי-זהויות (ענפים), כמו זהות מוסרית, אידיאולוגית, פוליטית, דתית, חברתית, מינית, עדתית ומקצועית (הקבוצות שיש לאדם בוואטסאפ מלמדות על תת הזהויות שלו). את המילים המציינות את רכיבי הזהות אפשר לחלק לשתי קבוצות: מילים המגדירות את התפקיד שאנו ממלאים (אבא, סבא, מורה) ומילים המגדירות את התכונות שלנו, כמו נדיב, צנוע, חברותי (להרחבה עיינו קניאל, 2006).

לאחר שהסברנו את המושג זהות ותת-זהויות, אפשר לטעון כי המצפון הוא תת הזהות המוסרית של האדם. כלומר המצפון הוא התשובה לשאלה "מי אני בתחום המוסר ומה עולם המוסר והערכים שלי?". השאלה היא מה מקומו של המצפון בתוך ההיררכיה של תת הזהויות, כלומר מידת החשיבות שהאדם נותן למצפון האישי שלו. יש אנשים שתת הזהות המוסרית (מצפון) שלהם היא כה חשובה, שהיא נמצאת למעשה בגזע הזהות ואחראית על ניהול חייו, כך ש"הכול" כפוף לתפיסה מוסרית כוללת. אדם כזה יהיה בעל רגישות מוסרית גבוהה (Fetchenhauer & Huang, 2004). אצל אחרים, תת הזהות המוסרית יכולה להיות שולית כענף בתוך המבנה הכולל של עץ הזהות ורגישותם המוסרית תהיה נמוכה מאוד. מידת החשיבות של כל תת-זהות יכולה להיקבע על ידי התשובה לשאלה "מי אתה קודם?", ודירוג החשיבות צריך להישען על שלושה קריטריונים: (א) מידת השקעה של משאבים, כמו זמן, כסף ומאמץ מנטלי; (ב) הפתרון שאותו בוחר האדם בקונפליקט בין שני תתי-זהויות, כמו הבחירה בין קריירה להורות; (ג) מידת הפגיעה בערך העצמי של תת הזהות, כמו ההבדל בין לפגוע בדך על שאינדך קצין טוב (תת-זהות צבאית) לעומת הפגיעה שאינדך הורה טוב (תת-זהות כהורה).

יראת אלוהים

לפני שנראה כיצד אפשר לתכלל את מושגי המצפון עם יראת אלוהים, נציג את המושג יראת אלוהים. "יראה" נחשבת למילה נרדפת לפחד, לחשש, או לחרדה, אולם בשפה הדתית המושג הוא מורכב וקולמוסים (מקשי מקלדת?) רבים נשברו עליו. בחרתי להציג תפיסה הנראית לי מרכזית, ולפיה יש שלוש קומות ביראת אלוהים.

יראת החטא היא הקומה הראשונה. היא קשורה לפחד מהעונש במקרה של עברות וציפייה לתגמולים ולפרסים בעת קיום מצוות. "רבי אומר [...] והסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה: דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן

שומעת וכל מעשיך בספר נכתבין" (אבות ב, א). ביראת החטא יש גם יסוד של דאגה לעתיד שמא הירא יחטא בלי שידע שהוא חוטא (שגגה) וכן הפחד ממדרון חלקלק שיוביל להתנתקות מהאלוהים ולהסרת השגחתו הפרטית. יראת אלוהים דומה ליראת האב, כלומר שילוב של הערצה עם פחד בריא הקרוב לזהירות ולא פחד משתק. כאשר אדם מאמין תופס את אלוהים כחיצוני לו, כאבא גדול במרומים, הרי כל חטא יכול להכיל גם יסודות של בושה ואשמה מאלוהים.

יראת הרוממות היא הקומה השנייה המכילה את ההבנה שיש בעל בית לעולם. כיוון שאלוהים ברא ומנהל את העולם, בורא אותנו בכל רגע מחדש ונותן לנו כוח לחיות, הרי שיש להישמע להוראותיו. ביראת החטא יש רק חרדה וביראת הרוממות יש שילוב בין הפחד מאלוהים הכל יכול וגם שילוב של כבוד והערכה על היצירה המדהימה של עולמנו, כדברי הרמב"ם (הלכות יסודי התורה ב, ב):

בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע ה' הגדול [...] וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד וידע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות.

אהבת האלוהים היא הקומה השלישית, והיא מתייחסת לאהבה המובילה את האדם לקיים את מצוות "העשה", והיראה שומרת עליו שלא יעבור על מצוות "לא תעשה". האהבה כתחנה אחרונה אין פירושה דווקא ציפייה לפרס אלא קיום מצוות לשם קיומן ("לשמה") ובראשן לימוד תורה.

יראת אלוהים משמשת אפוא כמכלול מורכב שבו האדם עצמו נמצא במצבים ובזמנים שונים במרחבים השונים של יראת אלוהים. זאת בדומה לאדם הגר בבית עם שלוש קומות ומשתמש בכל הקומות בהתאם לצרכיו. יראת אלוהים היא המצפון הדתי ומורכבת גם מהפחד מעונש, גם מהכבוד לאלוהים וגם מהרצון לעשות את הטוב בעיני הבורא. יראת אלוהים שייכת למצוות "המסורות ללב", ככתוב: "ולא תונו איש את עמיתו [...] כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו ויראת מאלהיך" (רש"י, ויקרא כה, יז). בתרגום פסיכולוגי הרעיון הוא שהגורם הדומיננטי האמור להשפיע על המצפון הדתי הוא המחויבות להלכה ולא לאנשים, כך שיש דגש על יראת

אלוהים (אשמה מאלוהים) ולא על יראת האדם (בושה). "דאמר רבי חנינא הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים, שנאמר (דברים י) 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה' " (בבלי, נדה טז ע"ב). יראת אלוהים הנתונה אפוא לבחירתו של האדם ומכוח זה חטאיו מעוררים אשמה עצמית.

יש שקבעו שיראת אלוהים היא היסוד של כל התורה כולה, כדברי רבה בר רב הונא: "כל אדם שיש בו תורה ואין בו יראת שמים, דומה לגזבר שמסרו לו מפתחות הפנימיות ומפתחות החיצונות לא מסרו לו" (בבלי, שבת לא ע"ב). היראה אמורה להתבטא בפנים: "ויבעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו" (שמות כ, יז). כאשר החטא מתגלה ברבים, הוא גורם לסומק על הפנים (בושה), וכך יש אפשרות למניעת חטאים בעתיד. "קשיות העורף" היא ביטוי לקושי להודות בטעות ובחטא ולשנות את דרכינו. "עזות המצח" היא ביטוי שהעיניים והמצח אינם מגיבים אפילו כשהאדם מופתע במצבים מביכים. היא מבטאת אי התחשבות בזולת ואבדן הבושה החברתית, ובאה לידי ביטוי אצל ירמיהו הנביא, "וימצח אשה זונה היתה לך, מאנת הפלים" (ירמיה ג, ג). חשוב לשים לב כי קשה מאוד להיות מודע בכל רגע נתון ליראת אלוהים על כל קומותיה ולנוכחות מתמדת של האלוהים (שיוויי ה' לנגדי תמיד). הדרישה המקסימליסטית ליראה ולאהבה היא קשה מאוד לאדם, ויש סכנה להימצא בתחושת אשמה מתמדת. אשמה זו אינה בהכרח שלילית ויכולה להפוך לחיובית כאשר היהודי נדרש לא לעמוד דווקא במבחן התוצאה (לקיים מצוות) אלא לעמוד במבחן המאמץ וההשתדלות ("ובלכתך בדרך").

תכלול הגישות למצפון עם יראת אלוהים

כדי להציג את התכלול (אינטגרציה) בין התיאוריות לעיל נבחין בין מבנים, תהליכים ותכנים. נסתייע במטפורה של בית חרושת שבו קל לזהות את המבנים (מכונות, מבנים, אנשים), את התהליכים (קווי ייצור) ואת התכנים (מייצרים שמן, סוכריות או מטוסים). בהתאם לכך נטען כי הגישות ביחס למצפון דומות למבנים ולתהליכים, ואילו יראת אלוהים היא התוכן שנוצק למבנה המצפון. במטפורה אחרת המצפון הוא מעין אפליקציה (יישומון) המפעיל תכנים שונים בהתאם לתהליך ההתפתחות של כל אדם שלתוכו נוצקים תכנים שונים של כל משתמש, כמו יראת אלוהים.

מצפון דתי מבטא תוכן דתי במבנה ותהליכי המצפון

תיאוריטקאים בפסיכולוגיה (גם במדעים אחרים) נוטים להקצין את עמדותיהם כדי שנבחין בהם בתוך זרם המידע. לכל תיאוריה יש שפה ומושגים משלה היוצרים באופן אוטומטי מסגור לרעיונות. ראינו כי למושג מצפון יש מספר מושגים קרובים, כמו "אני עליון" לפי פרויד, "שיפוט מוסרי" לפי הזרם השכלתני המיוצג על ידי פיאז'ה וקוהלברג, "זהות מוסרית" לאלה שהמשיכו את אריקסון ו"שליטה עצמית" או "תפקידי הניהול של העצמי" לפי הזרם המרכזי כיום בפסיכולוגיה. הנטייה שלי היא לבחור במושג "מצפון" ולהטעין אותו בכל המשמעויות של הגישות. כאשר יש בו תכנים דתיים נקרא לו מצפון דתי. חשוב גם להבין כי במושג מצפון, כמו גם במושג אשמה, יש מרכיבים של רגשות, מחשבות והתנהגויות. כך נשלב בין אלה שהדגישו את הרגשות הקשורים במצפון, כמו פרויד, ואלה שהדגישו את הגורם השכלי (moral reasoning). בדרך כלל רגשות ומחשבות אינם מושגים הפוכים, אלא משלימים האחד את השני ומתבטאים במושגים כמו אינטליגנציה רגשית, חכמה ורציונליות רגשית. מצפון, אשמה ויראת אלוהים מכילים בתוכם אפוא רגשות, מחשבות והתנהגויות.

התפתחות תוכני המצפון

אפשר להתייחס לתיאוריה של פרויד כהסבר המשתלב עם יתר הגישות נוסף על הדרך שבה מתעצב המצפון ובתוכו יראת אלוהים. פרויד טוען כי אשמה נוצרת עקב שני איסורים: גילוי עריות ורצח אב ומתוך פחד מאבדן אהבה והגנה. אלה מרכיבים רגשיים חזקים כמו פחדים וחרדות המהווים יסוד להתפתחות המצפון ולשיפוטים המוסריים שהוא מייצר. חשוב לשים לב כי התהליך שפרויד מתאר באמצעות תסביכי אדיפוס ואלקטרה יכול לגרום לילדים להזדהות עם הוריהם בני מינם עקב הפחדים, אולם לאחר זמן מה אמור להמשיך תהליך בריא של אימוץ התכנים המוסריים של ההורים ללא פחדים וחרדות. כלומר, ייתכן שתסביכי אדיפוס ואלקטרה שמים חלק מהילדים על פסי ההזדהות של הוריהם ומשם רכבת המצפון והאשמה נעה בכוחות אחרים, הן על ידי כוחות של יצירת זהות מגיל ההתבגרות לפי אריקסון ו/או תהליכי למידה רגילים של סמכות הורית ומשמעות עצמית.

נעמיק מעט בגיל ההתבגרות כדי להדגים את הרעיון. הבסיס לעיצוב הזהות בכלל וזהות מוסרית (מצפון) בפרט הוא סדרת משברים הפוקדת את המתבגר (השלב החמישי לפי אריקסון). משברי גיל ההתבגרות נוצרים עקב התפתחות

מהירה במספר תחומים: התפתחות גופנית, הבשלה מינית, התפתחות שכלית והתפתחות חברתית. התפתחויות אלה יוצרות קונפליקטים שונים שיש לפתור, ובעזרת הפתרונות מתעצבת הזהות הכללית ובתוכה המצפון. פתרונות הקונפליקטים מחייבים חיפוש (אקספלורציה) מתמשך ואנשים שונים מסיימים את תהליכי החיפוש על ידי בחירה בזהות מסוימת בצורות בחירה שונות לפי ארבעה טיפוסים הזהות (Marcia, 1993).

תהליך ההתפתחות של המצפון יכול להיות משולב במובן זה שכל התהליכים פועלים על כולם, אלא בהדגשים שונים. אצל חלקם התהליך שמציע פרויד הוא דומיננטי יותר, ואצל אחרים – תהליכי למידה וזהות מוסרית. לפי כולם, המצפון הוא אפוא קול פנימי (אני עליון) המדריך אותנו בתחום המוסרי ואמור לעצור אותנו מלספק דחפים יצריים. המצפון מתפתח אצל בנים ובנות כתוצאה מהצורך לפתור קונפליקטים על ידי הזדהות עם החזק, וממנו הרחבה להפנמת ערכי החברה כפי שהם מועברים על ידי ההורים.

בחברה דתית התוכן של המצפון יהיה בתחום יראת אלוהים. תחילה הילד מציית להורה מתוך חשש לעונש או לאבדן אהבתו, אך עם הזמן מפנים הילד את הערכים הנמסרים לו ויודע כיצד להתנהג גם בלי הוראה מפורשת מן ההורה. כיוון שהמצפון נרכש בגיל צעיר באמצעות תהליכי הזדהות עם ההורים, אצל רבים קולותיהם של ההורים, אף אם מתו, מלווים את מעשיהם וקובעים אם הם בסדר או אשמים.

תוכני המצפון השונים מובילים למוסר יחסי

כאמור לעיל, מצפון הוא למעשה מעין מנוע המפעיל תכנים שונים של מוסר וערכים בהתאם לתהליך התפתחות האדם. במובן זה יכולות "דתות שונות", ואף כאלה שאינן מוסריות לחלוטין (דעא"ש למשל), להכניס את תוכני המצפון והמוסר שלהן לתוך המנוע של המצפון או הזהות המוסרית. כך משיג מדע הפסיכולוגיה את ייעודו להיות אוניברסלי ללא השפעה ערכית. תהליך ההזדהות עם ההורים קובע את תוכני המצפון ולכן אם ההורים הם בעלי מוסר קלוקל (מנהיג העולם התחתון), קיים סיכוי סביר מאוד שילדיהם יהיו כאלה. כך גם בתהליכי הלמידה של שליטה עצמית או ניהול עצמי המהווים מעין "שרירים מוסריים". ככל שהאדם בעל שליטה עצמית גבוהה יותר, כך יגבר הסיכוי להתנהגות מוסרית והימנעות מפיתויים. כל זאת כמובן בתנאי שתפיסת העולם של האדם היא מוסרית, כי גם לרוצח סדרתי או לטרוריסט יכולה להיות רמה

גבוהה מאוד של שליטה עצמית בתכנון ובביצוע הרציחות. מכאן ברור כיצד המצפון הוא יחסי כאשר כל תרבות משתדלת ליצוק את תוכני המוסר והערכים שלה לתוך מצפון ילדיה. לכן העולם כיום משופע בתורות דתיות ובאידיאולוגיות שונות שבהן הטוב והרע מוסבר ומנומק בצורה שונה.

ממצפון שבו לכל אחד תוכן אחר (מצפון ומוסר יחסי) ועד פוסט-מודרניות המרחק קצר. פוסט-מודרניות היא מושג רחב ומעורפל, וכל משתמש נוהג בו כראות עיניו (וממחיש בכך את תרבות הפוסט). הפוסט-מודרניות היא דפוס חיים שהאנשים מתנהגים לפיו ולא תפיסת עולם ברורה שאפשר לסתור אותה באמצעות רעיונות אחרים. ליראת אלוהים, כמו לכל תורת ישראל, זולגים כל הזמן רעיונות פוסט-מודרניים. להלן מספר דוגמאות:

- תורת ישראל מעמידה במרכז את הקב"ה ואת עם ישראל, ואילו החברה הפוסט-מודרנית מעמידה במרכז את האדם הפרטי ואת הגשמתו העצמית. קיים מעבר מדגש על הלאום והקבוצה לעבר חירות האדם וכבודו והישענות על "דת הדמוקרטיה";
- יראת אלוהים, כמו כל האמונה הדתית, הפכה מעניין של השקפה כללית רעיונית לעניין חווייתי אישי ("להתחבר"). האדם הדתי מקבל מרחב בחירה גדול יותר ופתיחות גבוהה לשמוע דעות שונות, להתנהג בצורות נוחות ונכונות יותר בעיני הפרט, אף אם הקבוצה אינה רואה זאת בעין יפה;
- אמות מוחלטות במוסר אלוהי הופכות לאמתות יחסיות התלויות באדם. יש הקשבה גבוהה יותר לעצמי ולפנימיות, והאדם מעצב לעצמו את חבילת השקפותיו על ידי סינתזה של רעיונות שאין צורך שיעמדו במבחן רציונליות. אפשר לא להקשיב לרבנים, אפשר ללמוד קבלה מגיל צעיר ולהתלבש ולהתפלל כפי שרוצים. זו לא אנרכיה דתית ופריקת עול, אלא הרחבה של השוליים עקב רפיפותה של האמת הדתית הקבוצתית והליכה אל התוך הפנימי הרוחני שנמצא אצל היחיד;
- כיוון שהכול יחסי, יכולות גישות שונות לחיות אחת בצד חברתה, כך שלאדם (בעיקר למתבגר) נוח לחיות במצב של ריבוי זהויות עם סתירות ביניהן (מגובשות נמוכה). להיות רב גוני ולא להיות מקוטלג במגרה מסוימת, להרגיש חופשי עם מרחבי בחירה פתוחים ולחיות במספר עולמות.

המצפון המכיל יראת אלוהים החשובה לדתי משפיעה גם על ההתנהגות

כאשר המצפון מכיל תכנים של יראת אלוהים ותת הזהות הדתית נמוכה בחשיבותה ביחס לאחרים, האדם ישקיע בה פחות זמן וממון. הוא יעדיף תת זהויות אחרות בעת קונפליקט, ואם יעליבו אותו שאין בו יראת אלוהים הוא ייפגע בעצמה נמוכה. כאשר המצפון המכיל יראת אלוהים יהיה גבוה בהיררכיית החשיבות של תת-זהויות אחרות, הדתי ישקיע זמן רב בכך (מצוות, תפילות, דף יומי ועוד), יעדיף את הזהות המוסרית על פני תת-זהויות אחרות ויתפוס את התכונות המוסריות כמאפיינות אותו יותר וחשובות לו (ערך עצמי) מאחרות. נוסף על כך יראת אלוהים בתוך זהות מוסרית חשובה מתבטאת במידע מוסרי נגיש יותר ובשימוש רב יותר, כלומר יותר מחשבות, הרהורים, דיבורים, התלבטויות ומעשים הקשורים בעולם מוסרי. אנשים עם זהות מוסרית חשובה ומרכזית מתנהגים בצורה מוסרית יותר מאחרים בתחום ההתנדבות, אמפטיה, פחות שקרים, פחות העתקה בבחינות ופחות נקמה (לסקירה, עיינו Krebs & Denton, 2006).

דוגמה ליחסיות ביראת אלוהים על ידי הסברים שונים להקל על המצפון והאשמה

כיוון שיראת אלוהים היא מצווה השמורה ללבו של כל אחד, הרי שדרגת הסובייקטיביות שלה (יחסיות) היא גבוהה מאוד, והדתי יכול לתת הסברים שונים לסטייה מהמצפון הדתי המתבטא בעולם ההלכה. הנה מה שמצאתי כאשר שוחחתי עם אנשים דתיים שהגדירו את עצמם כיראי אלוהים.

"איני מושלם ואין צדיק בארץ אשר לא יחטא": הסבר זה מתבסס על מחויבות מלאה להלכה והפניית האחריות לאדם עצמו. הטענה היא שהחיים מחייבים לחטוא כי אין צדיק בארץ שלא יחטא. "אינני מושלם ואני נאבק לקיים את כל המצוות אבל לעתים אני נכשל וחוטא בבחינת 'כי שבע יפול צדיק וקם ורשעים יכשלו ברעה' " (משלי כד, טז).

"איני מחויב להלכה כולה אלא לפי בחירה שלי": הסבר זה נשען על הפניית האצבע כלפי חסרונות בהלכה ולכן המחויבות לה היא חלקית בטענה כי "יש הרבה הלכות שאינן הגיוניות ואני לא מוכן לקבל את זה שכל פוסק הלכות קיבל את רעיונותיו ישירות מהקב"ה. הם גם היו בשר ודם וטעו. ייתכן שההלכה טובה לזמנה אבל כיום צריך לשנות אותה (כיסוי ראש לנשים, קול באישה ערוה)".

"אלוהים מעמיד אותי בניסיון": אלוהים מעמיד אותי בניסיון, והוא לעולם לא יעמיס עלי יותר כאב ממה שאני מסוגל לשאת. הוא עושה זאת רק למי שהוא יודע שיעמוד בניסיון. אני אשם, אבל איני מבין את הדרך שבה אלוהים מנהל את עולמו, ולכן עליי לשתוק כמו אהרן הכהן כאשר מתו שני בניו. אלוהים נתן ואלוהים לקח יהי שם אלוהים מבורך, ותודה על הנתינה. בניסוח אחר: "כל דעביד רחמנא לטב עביד" (בבלי, ברכות ס ע"ב), שפירושו שכל מה שעושה אלוהים הוא לטובה. יש בעיקרון זה אמונה מלאה שמעשיו של הבורא הם רק לטובה, אף שבנקודת זמן מסוימת אין רואים זאת.

"קיבלתי עונש וזה מכפר על החטא": יש המשייכים את אסונותיהם לחיים בחטא ועקב כך הם נענשים. כמו אותה רבנית מפורסמת שניהלה חיי הוללות עד גיל 20 ואז נאנסה, הרתה וילדה ילד. היא ייחסה את מה שקרה לה לחייה בחטא, וחזרה בתשובה. משם המשיכה, וכיום היא מסייעת רבות לנשים צעירות להתחתן ולנהל חיים הוגנים ומוסריים.

למרות היחסיות בתכנים המבנה האוניברסלי של המצפון מורכב מהפחד מעונש ועשיית הטוב
אדם מצא כסף רב ומחזיר אותו למשטרה. ללא קשר לתוכני המצפון יכולים להיות שני מניעים אוניברסליים שונים להתנהג נכון מבחינה מוסרית: האחד יתבטא בפחדים מהאפשרות שמא הדבר יתגלה והוא ייענש ויתבייש, וזאת כיוון שהמצפון נבנה על בסיס חרדה מעונשים של ההורים, המורים והחוק. על זה נאמר: "רבי חנינא סגן הכהנים אומר, הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים בלעו" (משנה, אבות ג, ב).

המניע השני קשור לעצם עשיית הטוב. כלומר הוא מאמין בלעשות את הטוב, וחשוב שבני האדם יחזירו אבדות, כי כך נכון לעשות וכך יהיה לכולם טוב לחיות. הערך של עשיית הטוב יכול להימצא כעיקרון עצמאי בנפשם של אנשים רבים היכולים לנמק זאת כחלק מתפיסת עולם הומניסטית חילונית. ברור כי שתי קבוצות המניעים יכולות לדור בכפיפה אחת אצל אותו אדם באותו מצב. עם זאת, מצפוננו של האדם הדתי שתכניו הם יראת אלוהים יוביל אותו להחזרת הכסף עקב נימוקים מכל שלוש הקומות (יראת החטא, יראת הרוממות ואהבת אלוהים).

יוצא אפוא שללא קשר לתוכני המצפון, המשותף לכולם הוא שילוב של פחד מעונש, בושה מהחברה הסובבת וכן עצם העיקרון של עשיית הטוב. הרכיבים

קיימים אצל כל אחד, והשאלה היא מה התמהיל האישי של הרכיבים. לכן יש גם שונות בין אנשים ובין קבוצות בתוכני המצפון, ולכן מרכיבים רבים של המוסר הם יחסיים ותלויים בחברה שבה היחיד גדל. בני אדם פועלים לפי עקרונות מוסריים מתמהיל מורכב של פחד מעונשים או שאיפה לטוב לאדם באשר הוא אדם (הומניזם) או מצווי אלוהי (מצוות שבין אדם לחברו).

התכלול שאני מציע בין הפחד מהעונש או מפגיעה בערך העצמי ובין עשיית הטוב פירושה שיש מצבים שראוי שהמצפון יפעל מפחד, יש מצבים שראוי שיפעל עקב עשיית הטוב, ויש מצבים ששני המניעים יכולים לדור באותו אירוע בהדגשים שונים. לחלק מאתנו הדגש יהיה הפחד מעונשים של החוק או משיפוט של החברה; אצל אחרים הדגש הוא להיות אדם טוב ושלם ולהרגיש כי אתה עושה את הדבר הנכון מתוך רצון להגשמה עצמית; לחלק הדגש להיות מוסרי עקב ציווי של כוח עליון להתנהג בצורה מוסרית כדי לזכות בהטבות ולהימנע מעונשים בעולם הזה ובעולם הבא; לחלק הדגש להיות מוסרי כי זה יביא תועלת לכולם אשר יוכלו לחיות חיים יותר טובים ובטוחים (תועלתניות).

התמודדות עם אשמה עצמית: הכל במידה בינונית

דרך ההתמודדות עם האשמה העצמית תלויה כמובן בגורמים רבים שנוצרו בהיסטוריה של האדם, בסביבתו, בתרבותו, בתכונות אישיותו, בעצמת האשמה ובהקשרה המצבי והסביבתי. לכן לא נוכל להתאים לכל אדם ולכל קבוצה דרך התמודדות, אלא לשרטט מספר אפשרויות, והקורא יוכל להתאים את האפשרות למצב. הגיוני שלדת היהודית, כמו לכל דת, יש פוטנציאל גבוה לעורר במאמינייה תחושות אשמה גדולות עקב כמות האיסורים והעונשים הצמודים להפרות האיסורים. אולם יחד עם זה יש במדף האמוני-דתי הסברים ומנגנונים רבים להורדת האשמה ולהתחלה מחודשת לאחר תהליך וידוי, סליחה וכפרה.

לאדם ירא אלוהים כל חטא מלווה ברגשות אשמה. כל זאת בתנאי שגם האשם מגדיר את המעשה כחטא, כלומר החוטא מפרש (ממסגר) את המעשה כחטא. אם מכל סיבה שהיא האדם אינו מגדיר את מעשיו כחטא, הוא גם לא ירגיש אשם. כיוון שכמות המצוות והאיסורים ביהדות שלנו היא גבוהה, וכיוון שאין צדיק בארץ שלא יחטא, הכישלון של האדם המחויב להלכה ידוע מראש, וייסורי המצפון בלתי נמנעים. אולם חשוב לזכור כי אשמה אינה שלילית, ואם היא מידתית היא תנאי לחיים מוסריים. אף על פי שפרויד ואחרים ביקרו זאת, נראה להלן עד כמה אשמה מידתית היא הכרחית לבניינו של עולם.

קביעת המידתיות של אשמה עצמית: שכיחות ועצמת התסמינים

יש להבחין בין אשמה קלה וארעית שיש לתת לה לחלוף ובין אשמה שיש להתמודד עמה. רבים מעריכים עצמם כאזרחים הגונים, ובכל זאת מרגישים אשמה קלה (מכה קטנה בכנף המוסר) על התעלמות ועקיפה של עקרונות מוסריים בסיסיים, כמו שקרים לבנים, העלמות מס בסכומים קטנים, העתקה במבחנים, עקיפה מימין ועוד. למרות זאת רובנו טוענים כי אנו שבעי רצון מרמתם המוסרית (להרחבה עיינו אריאלי, 2008). נראה כי בכל המקרים שלעיל רמת האשמה, אם קיימת, היא קלה, כיוון שההתנהגות הלא-מוסרית קשורה למצב מסוים בזמן נתון, ודי מהר זרם החיים שוטף אותם.

כדי להבין מה זו אשמה מידתית נתייחס לעצמה של אשמה הנקבעת קודם כול על ידי דיווח עצמי של האדם. ניתן להציב מספר קריטריונים לדיווח העצמי לפי התסמינים (סימפטומים) הבאים:

- תסמינים של תפקוד יום-יומי כמו שמירה על השגרה ועד הפרתה המוחלטת;
- תסמינים פיזיולוגיים, כמו תשישות, לחץ דם, הזעה, שינה ועוד;
- תסמינים פסיכולוגיים, כמו פגיעה בריכוז, סף תסכול נמוך, אדישות, דיכאון חלומות חוזרים ונשנים על האירוע שגרם לאשמה ועוד.

על תסמינים אלה מופעלים שלושה קריטריונים המסייעים להערכת העצמה: כמות התסמינים, שכיחותם ועצמתם. להלן דוגמה לרעיון. מטופלת אחת סיפרה לי כי עד היום היא מרגישה אשמה בכך שבישלה בשר לא טרי מספיק (מטעמי חיסכון לקחה סיכון והיה ריח קל לבשר), ובגלל זה אחד הילדים שלה אושפז למשך שבוע בבית החולים עקב הרעלת קיבה. היא הרגישה אשמה על הרשלנות שלה, וביחד ניסינו לקבוע את עצמת האשמה. ביקשתי לדרג את עצמה לפני "הבדיקה שלי", והיא סימנה 8 מתוך 10. בבדיקה שאלתי אותה מה כמות התסמינים הגופניים המלווים את הזיכרון של האירוע, והיא מנתה רק שניים: דיכאון וקושי לישון. השכיחות של שני התסמינים האלה ביחד היא אחת לשבוע, אולם אין הם באים ביחד אלא לחוד, ועצמתם נמוכה. הדיכאון חולף לאחר חצי שעה והקושי לישון הוא מועט. לאחר הבדיקה ביקשתי ממנה לסמן שוב את עצמת האשמה והיא הורידה את הדירוג מציון 8 ל-3.

כדי לראות את המידתיות נציג בפרק הבא את הקצוות.

אנשים ללא מצפון ואנשים עם מצפון חזק מדי

פסיכופת או אנטי סוציאלי: רוע והיעדר אשמה הנובעים ממחלה

מצפון חלש או היעדר מצפון נמצא בקבוצת המחלות המכונה פסיכופתיה (בשפה יום-יומית יש המכנים אותה "סוציופתיה"). הכוונה להתנהגות המאופיינת בחוסר מצפון, שליטה חלשה בדחפים והתנהגות מניפולטיבית. מדובר בדרך כלל באנשים בעלי מנת משכל גבוהה מהמוצע, הנזקקים לאנשים מסביבם ותלויים בהם כדי להגשים את מטרותיהם האישיות. אין להם תחושת אשמה וחרטה גם אחרי מעשים קיצוניים, כגון אונס ורצח. כל תסכול עלול להוביל אותם להתפרצות אלימה. הם מגלים חוסר יציבות רגשית (רגעים של מאניה ורגעים של דפרסיה), קשיים חברתיים, חוסר עניין בזולת, קושי בדחיית סיפוקים, תובעניות, שתלטנות וקנאות.

מתברר כי רוב הפסיכופתים הם גברים, והדבר קשור כנראה לחוסר איזון הורמונלי (למשל עודף טסטוסטרון) כמו גם למבנה מוח שונה. מתברר כי אנשים שיש להם נזקים באונות הקדמיות מגלים התלבטויות מוסריות על דילמות ברמה השכלית, אולם לא ירגישו אשמה. רוב הפסיכופתים אינם אלימים, ולמרבה הצער לרובם חסרה מוטיבציה להגיע לטיפול. מעריכים כי אילו היו מגיעים לטיפול, ניתן היה לסייע להם, אף שקשה מאוד לשנות את האישיות של פסיכופתים.

אשמה קיצונית המתבטאים בהפרעה טורדנית כפייתית

אנשים עם מצפון גבוה מאוד יכולים להיות בעלי רגישות מוסרית גבוהה שפירושה תשומת לב (העלאת הרגישות) לאפשרות שפעולות שלהם או של אחרים קשורות לתחום המוסר ועשיית הטוב לזולת (Reynolds, 2006). רגישות זו יכולה להיות ברכה לאדם ולכוון אותו להיות בעל תכונות מצוינות של עזרה לזולת, אולם היא יכולה להתבטא בצורה הקיצונית בהפרעה טורדנית כפייתית – OCD (Obsessive, Compulsive Disorder). זו מתבטאת בכך שמחשבות/רגשות והתנהגויות כופים את עצמם על האדם ואין לו שליטה עליהם. לדוגמה: קנייה כפייתית, אכילה כפייתית, אגרנות כפייתית (אגירה של חפצים ומזון), בדיקות חוזרות וחזרה על פעולות שגרתיות, כמו נישוק מזוזה או רחיצת ידיים מוגזמת. אין עדויות מחקריות שאצל דתיים יש יותר OCD אלא שהתכנים של הכפייתיות קשורים בהתנהגויות דתיות, והחולים עסוקים בהקפדה על פרטים קטנים

בהלכות עם תדירות גבוהה של ההתייעצות עם מספר רבנים בו-זמנית. כך יש קושי לעתים להבדיל בין התנהגות הראויה לשבח (יצאת צדיק) להפרעה טורדנית כפיתית.

מצפון גבוה המייצר אשמה לעצמי והאשמות לאחרים – ביקורתיות רבה

היבט אחר למצפון ולאשמה עצמית גבוהה היא ביקורתיות גבוהה והאשמה של אחרים. יש אנשים דתיים שעל פי אמות מידה (קריטריונים) אובייקטיביות הם נראים כמקיימים היטב את כל הקומות של יראת אלוהים, ואף על פי כן אינם שבעי רצון מעצמם, כיוון שרמת השאיפות שלהם גבוהה יותר. הם נקרעים בין מוסר החובה למוסר השאיפה ומסיימים כל יום בתחושה של אשמה, ייסורי מצפון ובושה. אלה אנשים שיש להם סבירות גבוהה לייצר ביקורת עצמית, כיוון שלא היו טובים דיים בהשוואה לאני העליון שלהם או העצמי האידיאלי ובין "אמא טובה דייה" ובין "האם המושלמת" שכנראה אינה קיימת כלל (וויניקוט, 2004). קשה לספק את ערך העצמי האידיאלי בשל חולשות שונות וטעויות אנוש. אם אנשים נכשלים ואינם עומדים בציפיות של הוריהם/מוריהם או בדרישות של ההלכה היהודית, הם עשויים להרגיש אשמה על כך ולהוריד את ערך העצמי שלהם.

הביקורתיות הרבה כלפי העצמי הופכת לביקורתיות כלפי הזולת באמצעות מנגנון ההשלכה. זהו מנגנון הגנה אוטומטי המתבטא בכך שאדם משליך את בעיותיו הפנימיות אל עבר העולם שמחוצה לו וכך מגן על ערך העצמי שלו. ההשלכה אפוא היא הפניית האשמה על אחרים במקום לבדוק את העצמי. במושגים של ייחסי סיבתיות אנחנו הופכים את הזולת לגורם העיקרי לתוצאה הגרועה. פעמים רבות אדם המעביר ביקורת על אדם אחר, ייתכן מאוד שהוא עצמו נגוע באותה "מחלה" או בעיה, המפריעה לו אצל הזולת. כיוון שהבעיה "מוכרת" לו מעצמו, הוא משליך אותה על הזולת. מנגנון ה"השלכה" בא לידי ביטוי באמרת חז"ל: "כל הפוסל – במומו פוסל" (בבלי, קידושין ע"ב) או: "כל הנגעים אדם רואה חוץ מנגעי עצמו" (משנה, נגעים ב, ה). "שעיר לעזאזל" ודחייה חברתית הן דוגמאות להשלכת אשמה על הזולת, ובאמצעותם משיגים שני דברים חשובים: (א) המאשים שומר על מוסריותו ומקטין את רגשות האשמה שלו על התוצאות השליליות; (ב) המאשים שומר על השליטה שלו באירועים (Rothschild et al., 2012).

להגיע למידתיות באמצעות חשיבה שיטתית בבדיקת עצמת האשמה

כיוון שרבים מתקרבים למצבי קיצון של אשמת יתר או מיעוט באשמה, יש לבחון אם המצפון מגזים לאחד הכיוונים. צריך להשתמש בחשיבה שיטתית כדי להכריע אם אכן יש אשמה ובאיזו עצמה, לפי העקרונות הבאים: (א) האם הייתה ידיעה על תוצאות האירוע שגרם לאשמה? (ב) האם הייתה כוונה להזיק ולעשות רע? (ג) האם היה תכנון להזיק? (ד) מה היו התוצאות של האירוע המזיק? אדם יכול להיות מודע לכך שהוא נוהג, אולם אין לו כלל ידיעה שמכוניתו פגעה בהולך רגל, כי הוא נוהג במשאית גדולה בלילה סוער וחשוך. אם לנהג תהיה ידיעה שהוא פגע, אפשר לעבור לשלב הבא ולבדוק אם הייתה לו כוונה לפגיעה. קיומה של כוונה אינו מעיד על תכנון, שהוא הרמה הגבוהה ביותר. כמובן, אם היה תכנון היו גם כל הרמות שמתחת. הנהוג בשכרות אמנם אינו מודע ברגע הפגיעה, אולם הוא יודע לפני שהוא משתכר כי קיימת אפשרות סבירה שהוא יפגע באנשים. אין לו רצון לכך (כוונה) ואף לא תכנון מוקדם לפגיעה, אולם הוא יודע על הקשר בין סיבה ותוצאה. רופא הנותן תרופה לחולה, מודע למצב הספציפי שברגע זה הוא נותן תרופה לחולה, אולם אינו יודע כי התרופה מזיקה וכמובן שאין לו כוונה וגם לא תכנון. רשלנות היא היעדר כוונה להזיק, אבל קיומה של ידיעה על האפשרות לכך. לכן קיימת חובה להיזהר, ומי שאינו נזהר ימצא אשם. הקריטריון לקביעת התנהגות רשלנית הוא מבחן "האדם הסביר" וכאשר יש ספק צריך האדם לתת לאחרים ולעצמו את חזקת החפות.

כיוון נוסף לבדיקת אשמה הוא במצבי דילמה בין ערכים, כאשר הבחירה בערך המועדף אינה מחייבת אשמה בערך שלא נבחר. לכל אדם מצפון משלו ובתוכו סולם ערכים המבטא את מידת חשיבותם. יש כאלה שבראש הסולם נמצאים ערכים הקשורים בחירות האדם וכבודו; אצל אחרים אלה ערכים הקשורים בעזרה לזולת, ויש שערך השבת גבוה מעל כולם. העדפה של ערך אחד אינה בהכרח שלילה של הערך האחר. כאשר הממשלה עומדת לפנות יישובים, יש מאתנו הנמצאים בקונפליקט בין פסקי הלכה ובין ציות לחוקי המדינה. בחירה לציית לפסק הלכה של הרב ולהתנגד לפיניו אינה מלמדת בהכרח על שלילה של ערך הממלכתיות, אלא העדפה מקומית בעת קונפליקט.

אשמה מידתית היא מתנה לנפש

מצפון או יראת אלוהים משמשים למניעת החטא

רבים טועים לחשוב שאשמה היא מסוכנת מאוד לנפשו של האדם, אולם ברור כי יראת אלוהים מידתית המייצרת אשמה מידתית היא מתנה לנפש. יראת אלוהים מאוזנת יכולה לשמש כגלאי אש המתריע על סכנה כדי שניזהר ונבדוק את עצמנו לפני פעולות שיש בהן סכנה מוסרית. כך שבכל פעם שאדם רוצה לנקוט בפעולה העלולה להתנגש עם המצפון שלו, הוא יחשוב פעמיים אם בכלל לעשות זאת. היכולת לצפות את רגשות האשמה עשויה למנוע את החטא, כמו יוסף הצדיק הצופה את רגשות האשמה בעת ניסיון הפיתוי של אשת פוטיפר, כאשר השתקפות דמותו בחלון הזכירה לו את אביו, וכך השתלט על היצר באמצעות רגשות ומחשבות אשמה צפויים.

מסתבר, כי ככל שהנטייה לרגשות האשמה גבוהה יותר, כך האדם ממעט לבצע התנהגויות מסוכנות כמו מין לא בטוח, סמים ואנטי חברתיות. בנטייה לרגשות בושה לא נמצאו זיקות להתנהגויות מסוכנות ולא מוסריות, ונראה כי האשמה, בניגוד לבושה, היא אכן רגש המוביל יותר להתנהגויות מוסריות (Eisenberg, 2000). רגשות ומחשבות אשמה משמשים אפוא כמקור מידע בעת שמוצבת לאדם דילמה מוסרית. כך למשל, זוג המתלבט אם לבצע הפלה אמור לשלב גם את רגשות האשמה הצפויים בכל חלופה, כחלק ממכלול הגורמים המשפיעים על ההחלטה שלהם (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). (Krettenauer, Jia, & Mosleh, 2011).

יראת אלוהים או מצפון מאוזן הופכים את האשמה לכוח מניע לצמיחה

אשמה, בושה ומכאובים נוספים יכולים לשבור את החומות הסוגרות על הפוטנציאל הטוב החבוי בתוכנו. הצלחות אינן מובילות בדרך כלל להפקת לקחים, מטשטשות את ההתעסקות הפנימית, יוצרות רובד שטחי ומפחיתות את החוסן. דווקא הכישלונות והסבל מכשירים את הטוב. בטבע החורף הקשה מכין את הפריחה באביב, ומשבר הלידה מביא תינוקות לעולם. נראה כי האשמה כמו ייסורים אחרים הכרחיים לבנינו של עולם. "אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהם" (בבלי, גטין מג ע"א). אם אדם מתפתח ללא כאב וזוכה לשקט ולביטחון, הוא עלול לפתח נשמה פשוטה ושטחית עקב עולם רדוד שחסר בו העומק הנדרש ליחסים משמעותיים. אדם שהוא לעולם צודק, לעולם נאהב

ובטוח, לעולם מצליח ומצוין, עלול לשלם מחיר יקר מאוד על חשבון העומק הנפשי, אותו עומק הנבנה על הספק, אי הסדר, חוסר ביטחון אשמה ובושה. רוחות של כישלון יכולות להזין את האדם ולספק לו את הכוח לאמפתיה ולכניסה לנעלי הזולת. העימות עם האני הפנימי, עם העושר החווייתי, נוצר בעיקר בעת כישלונות. באשמה יש אפוא גם כוחות להועיל, לבנות ולהפעיל כוחות של שינוי וצמיחה בכיוון של חזרה בתשובה, סליחה וקבלה לעתיד כך שהזדונות יהפכו לשגגות (בבלי, יומא פו ע"ב).

מנוע האשמה עומד בבסיס תורת "תיקון המידות", הבנויה על המעבר ההדרגתי ממצב למצב ועל שיפור המידות – התכונות – במטרה להפוך את האדם לטוב יותר. דרכי התמודדות יעילים להסתגלות ולצמיחה מראים כי הכרת העצמי מביאה את הנפגע לשליטה על תכונותיו ולשינוי תכונות על ידי למידה נכונה. אנשים יכולים "לעבוד" על עצמם ולהיות אינטרוברטים יותר מאקסטרוברטטים בתחומים ספציפיים מבלי לשנות את כל האישיות; לצמצם את ערך העצמי הנמוך רק למקרים הספציפיים ולא להפוך כל כישלון או הצלחה לגורפת על כל ערך העצמי.

יראת אלוהים ומצפון מידתי יכולים להביא גם לאומץ לב מוסרי, כלומר לעמוד על עקרונות ועל ערכים גם במחיר עימותים והתנגדויות מבית תוך אמונה פנימית בצדקת הדרך. אומץ מוסרי פירושו לדעת לתמוך בצדק ובנכון, אף שרוב האנשים מתנגדים לכך ואף מתביישים. גבורה חברתית היא לשכנע אנשים אחרים להצטרף אליך במאבק למען ערכים חשובים. הפתרון המוצלח לרגשות אשמה כבדים הוא הסליחה לעצמי, הסליחה מהבורא והסליחה במי שפגענו בו. זה מרכיב מרכזי בחזרה בתשובה הנמצאת על קשת רחבה: מחזרה בתשובה על מצבים מסוימים, כמו לשון הרע ועד חזרה בתשובה המקיפה את כל חיינו. תהליך זה רצוף בשלבים ובתת-שלבים, ולא ניכנס לפירוט.

אנשים שקשה להם לסלוח לעצמם או לאחרים, מתמקדים בעבר במקום בעתיד. הם משחזרים שוב ושוב את האירוע ואת תוצאותיו, מעצימים את רגשותיהם, את הכעס ואת האשמה העצמית. ככל שההרהורים והמחשבות על המקרה ועל הפוגע שכיחים יותר (הסתכלות על העבר במקום על העתיד), יש יותר מחשבות על כעס ונקמה מאשר על סליחה. היעדר סליחה פירושו להמשיך לשאת בתוכנו אנרגיה שלילית כעושה ונוטרת, אנרגיה הרסנית, היכולה לצאת נגד עצמנו ולחסל אותנו, או אנרגיה שלילית המכוונת לחסל את הזולת. בקשת

סליחה מעצמנו היא ביטוי מרכזי לרעיון שאנחנו אנושיים ויכולים לטעות ועלינו לוותר על אותה גאווה טיפשית (שמירה על ערך העצמי) המקשה עלינו לומר בפשטות "סליחה". מחקרים רבים תומכים במסקנה ההגיונית כי הסליחה מיטיבה לגוף ולנפש בתנאי שהיא נעשית בלב שלם (McCullough, 2001).

משמעויות לחינוך: ללמד ולפתח את יראת אלוהים

החוקר במוסקר אל תרף,
נצרה כי היא חניד
(משלי ד, יג).

המאמר פותח כיוונים לרעיונות רבים לחינוך. נתמקד ברעיון מרכזי אחד, והוא ללמד את נושא המצפון בכלל ואת יראת אלוהים בפרט. לימוד תורה ופיתוח השכל לא יובילו בהכרח למצפון דתי שיש בו יראת אלוהים. מה שיבטיח זאת הוא תכנית לימודים מסודרת ושיטתית שיש בה מטרות מוגדרות ותכנית למידה לאורך שנים רבות. יש תכנים המרכיבים את יראת אלוהים, וצריך ללמד אותם לבנות את הבית בן שלוש הקומות בשילוב מושכל בין תכנים דתיים ובין מבנה ותהליכים של המצפון, כפי ששרטטו מומחי הפסיכולוגיה השונים.

ללא קשר לדרך שבה מתפתח המצפון בכלל והמצפון הדתי בפרט, ניתן לנתב אותו על ידי תהליכי הוראה יעילים. הורים ומורים הבאים לפתח מצפון דתי, כמו יראת אלוהים, צריכים לא רק לקבוע גבולות, אלא לנמק אותם במונחים של יראת אלוהים. בתחילה מנמקים את יראת האלוהים באמצעות יראת החטא והעונש לא כאלוהים מעניש, אלא כאלוהים שברא עולם שבו מצווה גוררת מצווה ועברה גוררת עברה. ככל שהילד גדל ומתבגר, כך ניתן להרחיב את יראת האלוהים ליראת הרוממות, ולנמק את קיום המצוות בטענה כי יש להחזיר אבדה כי אלוהים בורא עולם ציווה על כך, ואם לא נקיים זאת נידרדר להיות אנשים רעים.

ההנמקות לגבולות מאפשרות להורים לשמור על עקיבות וללמד את הילד כי עליו לנמק את התנהגותו. בכך נוכל להקל עליו בשליטה. כיוון שרבים הם המתקרבים למצבי קיצון של אשמת יתר או מיעוט באשמה, יש ללמד חשיבה שיטתית בהכרעה מוסרית אם אכן קיימת אשמה ובאיזו עצמה: (א) האם הייתה ידיעה על תוצאות האירוע שגרם לאשמה? (ב) האם הייתה כוונה להזיק ולעשות רע? (ג) האם היה תכנון להזיק? (ד) מה היו התוצאות של האירוע המזיק?

סיכום

ההבחנה בין מבנים, תכנים ותהליכים מכילה בתוכה מסר מרכזי: מבנים ותהליכים הם אוניברסליים ודומים בכל התרבויות, אולם התוכן הנוצק בהם הוא היוצר את ההבדלים בין אנשים בתוך כל תרבות ובין תרבויות. תוכן זה מושפע מגורמים רבים הקיימים בסביבתו של האדם ומהדרך שבה הוא מפרש את השפעותיהם, ומתעצב לאורך כל מעגל החיים. ההבדל העצום בין תרבויות, קבוצות ויחידים נעוץ בתכנים הנוצקים במבנים ובתהליכים, וכך מקבלים עולם פוסט-מודרני עם מוסר יחסי.

אשמה יכולה להפוך למנוע צמיחה (קניאל, 2013). כל זאת בתנאי שהאשם ישנה את גישתו לכישלונות ולטעויות, יוציא מהם רק את החכמה ולא ייקלע לסיבתיות מסולפת. כישלונות וטעויות אינן צריכות להוביל להתחפרות באשמה, אלא להפוך להזדמנויות חדשות. הפתרון החיובי אפוא לאשמה כבדה הוא להבין כי רבים נכשלים בשלב כזה או אחר בחייהם. צרת רבים אינה תמיד נחמת שוטים, ובמקום להתכנס פנימה להרגיש אשם ולשנוא את עצמך, יש להשתמש בכישלון כמנוף לצמיחה אישית ולנתינה לאחרים. הכישלון אמור לטעת בנו גם ענווה וצניעות ולגרום לנו להבין שהצלחה וכישלון אינם קשורים רק בנו וכי קיבלנו עזרה מאחרים ומקב"ה. לכן הכישלון אינו דווקא מפלה אישית. כשאנחנו טועים לגבי מה שטוב לנו, אנו אמורים לזכור כמה קל לטעות לגבי אחרים ולפגוע בהם. מבחינה טיפולית באשמה ברור כי אין צורך מידי ודחוף לשחרר את המטופל מאשמה, אלא יש לבדוק אותה היטב, לחשוף את מקורותיה ואת תכניה ולקחת ממנה את הטוב שבה.

בתלמוד הבבלי (סנהדרין, לא ע"א) נאמר שכאשר אדם בא לבית דין של מעלה שואלים אותו סדרת שאלות כמו אם קבע עתים לתורה או שניהל את כספיו ועיסוקיו. לבסוף הוא נשאל אם היה ירא אלוהים: "ואפילו הכי אי יראת ה' היא אוצרו – אין, ואי לא – לא". כלומר התנאי לקבל את כל הזכויות הוא יראת אלוהים. המשמעות היא שבסולם הערכים יראת אלוהים היא התוכן שנוצק למצפון הדתי, והיא מעל כל יתר הערכים והמידות של האדם. גם אם למד, קיים מצוות ונמנע מאיסורים, עדיין יראת אלוהים היא תנאי לקבל זכויות על כל המצוות. יראת אלוהים פירושה שאדם שם מעל המוסר האישי שלו את המוסר האלוהי, והיא זו המעניקה לו יציבות מוסרית לאורך זמן והמתמודדת עם מוסר יחסי המתחלף בהתאם לעונות. יראת אלוהים דורשת עבודה יום-

יומית תמידית וקשה, ולכן אנו מבקשים סיוע מהקב"ה: "שתתן לנו חיים ארוכים [...] חיים שיש בהם יראת חטא [...] חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים" (בבלי, ברכות טז ע"ב).

ביבליוגרפיה

- אריאלי, ד' (2008). **לא רציונלי ולא במקרה**. תל אביב
- אריקסון, א' (1987). **זהות: נעורים ומשבר**. תל אביב
- בובר, מ' (2012). **פני אדם**. תל אביב
- גיליגן, ק' (1995). **בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה**. תל אביב: ספריית הפועלים
- וויניקוט, ד"ו (2004). **משחק ומציאות**. תל אביב
- כהנמן, ד' וטברסקי, ע' (2005). "בחירות, ערכים והיצגים". בתוך: מ' בר הלל (עורכת), (2005). **דניאל כהנמן ועמיתים: רציונליות הוגנות, אושר (עמודים 89–64)**. חיפה וירושלים
- לוינס, ע' (2004). **קריאות תלמודיות חדשות**. תל אביב
- מיצ'ל, ס"א (2006). **פרויד ומעבר לו: תולדות החשיבה הפסיכואנליטית המודרנית**. תל אביב
- קניאל, ש' (2006). **זהות וזהות יהודית: בין מורכבות משתקת לפשטנות מעוותת**. אתר "דעת" <http://www.daat.ac.il/daat/chinuch/beayot/zehut-2.htm>
- קניאל, ש' (2015). **הטראומה כהזדמנות: משמעות ושליטה כמנועי צמיחה ממשבר**. תל אביב: הוצאת רמות
- Baddeley, A. D. (2012). Working Memory: Theories, models, and controversies. *Annual Review of Psychology*, 63, pp. 1–29
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3, pp. 193–209
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, pp. 665–697

- Fetchenhauer, D. & Huang, X. (2004). Justice sensitivity and distributive decisions in experimental games. *Personality and Individual Differences*, 36, pp. 1015–1029
- Krebs, D. L. & Denton, K. (2006). Explanatory limitations of cognitive-developmental approaches to morality. *Psychological Review*, 113(3), pp. 672–675
- Kohlberg, L. (1980). Education for a just society: An updated and revised statement. In B. Munsey (Ed.), *Moral development, moral education and Kohlberg* (pp. 455–470). Birmingham, Alabama
- Krettenauer, T., Jia, F. & Mosleh, M. (2011). The role of emotion expectancies in adolescents' moral decision making. *Journal of Experimental Child Psychology*, 108, pp. 358–370
- Marcia, J. E., Waterman, A. S., Matteson, S. L. & Orlofsky, J. L. (1993). *Ego Identity: A handbook for psychosocial research*. N.Y.: Springer-Verlag
- McCullough, M. E. (2001). Forgiveness: Who does it and how do they do it? *American Psychological Society*, 10, pp. 194–197
- Paas, F., Renkl, A. & Sweller, J. (2004). Cognitive load theory: Instructional implications of the interaction between information structures and cognitive architecture. *Instructional Science*, 32, pp. 1–8
- Piaget, J. (1983). *The moral judgment of the child*. (M. Gabin, Trans). Harmondsworth: Penguin. (Original work published 1932)
- Reynolds, S. J. (2006). Moral awareness and ethical predispositions: Investigating the role of individual differences in the recognition of moral issues. *Journal of Applied Psychology*, 91, pp. 233–243
- Rothschild, Z., K., Landau, M. J., Sullivan, D. & Keefer, L. A. (2012). A Dual-Motive model of scapegoating: Displacing blame to reduce guilt or increase control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(6), pp. 1163–1148
- Tangney, J. P., Stuewig, J. & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, pp. 345–372
- Turiel, E. (2002). *The culture of morality*. Cambridge, England

